

بسم الله الرحمن الرحيم

آثار تربیت مهدوی از منظر آیات و روایات

افسانه بارونیان^۱

چکیده

آثار تربیت مهدوی شامل اصول و روش‌هایی است که بر اساس آموزه‌های اسلامی و انتظار ظهور امام مهدی (عج) شکل گرفته‌اند. این تربیت بر پایه محبت، عدالت و اخلاق نیکو بنا شده و والدین را به ایجاد محیطی امن و محبت‌آمیز برای فرزندان تشویق می‌کند. در این رویکرد، توجه به نیازهای عاطفی و روحی فرزندان اهمیت دارد و والدین باید با علم و آگاهی، فرزندان خود را در مسیر رشد و تعالی هدایت کنند. همچنین، تربیت مهدوی بر آموزش ارزش‌های دینی و اجتماعی تأکید دارد و والدین را به الگو بودن در رفتار و کردار دعوت می‌کند تا فرزندان‌شان به انسان‌های مؤمن و مسئول تبدیل شوند. این تربیت به ترویج ارزش‌هایی چون صداقت، انصاف و محبت در جامعه کمک می‌کند و به افراد یادآوری می‌کند که هر یک از آن‌ها می‌توانند نقشی در آماده‌سازی برای ظهور امام زمان (عج) ایفا کنند. در نهایت، آثار تربیت مهدوی می‌تواند به ایجاد جامعه‌ای سالم‌تر و با نشاط‌تر منجر شود که در آن افراد با همدیگر همکاری کرده و به دنبال تحقق عدالت و صلح باشند. پژوهش حاضر به روش توصیفی و با مراجعه به منابع کتاب خوانی و باهدف تبیین آثار تربیت مهدوی از منظر آیات و روایات انجام گرفته و در پایان به این موارد رسیده است: انتظار، تربیت اخلاقی، آموزش دینی، توجه به نیازهای عاطفی، توسعه مهارت اجتماعی، نقش والدین.

کلید واژه: انتظار، اخلاق، هدایت دینی، تربیت، مهدوی؛ تربیت مهدوی

^۱. طلبه سطح دو، مدرسه علمیه الزهراء سلام الله علیها، اهواز.

مقدمه

تربیت فرزند یا فرزندپروری به معنای ایجاد زمینه‌های رشد فرزند، به منظور برخورداری او از اخلاق نیکوی دینی و دنیوی است. تربیت فرزند بسیار مورد توجه روایات اسلامی است. در روایات اهل بیت (ع)، برای تربیت فرزند، سه دوره هفت‌ساله از زمان تولد تا ۲۱ سالگی در نظر گرفته شده که هر دوره شرایط و آداب خاصی دارد.

پرهیز از تنبیه و توهین، بخشیدن عزت نفس، رعایت اعتدال و عدالت برخی از اصول تربیتی فرزندان است که در روایات به آن اشاره شده است. همچنین مواردی چون توجه به مراحل مختلف رشد، آموزش فرزندان، شرایط شیردهی، محبت به فرزندان و دقت در انتخاب همسر، از موضوعات پرتکرار در روایات تربیت فرزند است. طبق آموزه‌های اسلامی، علاوه بر رفتار والدین، ویژگی‌های وراثتی نیز در تربیت فرزند دخیل است.

تربیت فرزند از نگاه اندیشمندان اسلامی نیز مورد توجه بوده است. خواجه نصیرالدین طوسی، حکیم و متکلم شیعه، برای تربیت فرزند به روش‌های چون کشف طبیعت و استعداد فرزند، ملکه‌ساختن معارف از راه تکرار و تذکر مداوم، مؤاخذه در صورت امتناع از وظایف دینی و انجام افعال زشت و ضررزدن به دیگران و عادت‌دادن به سختی‌ها اشاره می‌کند. ابن‌سینا نیز تأکید می‌کند که هریک از فرزندان را باید به فراخور استعداد خاصش بار آورد و به هیچ وجه نباید چیزی را بر همه، به یکسان تحمیل کرد؛ زیرا این کار به معنای نادیده‌انگاشتن تفاوت‌های سرشتی است که در نهایت به تباهی خواهد کشید. تربیت مهدوی به معنای پرورش انسان‌ها بر اساس آموزه‌های امام مهدی (عج) و ارزش‌های اسلامی است. این نوع تربیت به ایجاد روحیه امید و انتظار در جامعه کمک می‌کند و افراد را به سمت کمال و فضیلت سوق می‌دهد. آثار تربیت مهدوی شامل تقویت ایمان و اعتقاد به عدالت، ایجاد همبستگی و همکاری در جامعه، و ترویج اخلاق و رفتار نیکو است. همچنین، تربیت مهدوی به افراد یادآوری می‌کند که در برابر ظلم و فساد ایستادگی کنند و به دنبال تحقق عدالت اجتماعی باشند. این تربیت، نسل‌های آینده را برای ساختن دنیایی بهتر و عادلانه‌تر آماده می‌کند و به آن‌ها می‌آموزد که در راستای تحقق وعده‌های الهی تلاش کنند.

*مریم زاهدی در مقاله تاثیر تربیت ولایی در تحقق جامعه مهدوی به این نتیجه رسیده است که تربیت

مهدوی و ولایی نقش بی بدیلی در تحقق جامعه مهدوی دارد.

*محمد احسانی در مقاله ی زمینه سازی تربیتی مهدویت به این نتیجه رسیده است که بررسی ضرورت تربیت مهدوی کودکان با تاکید بر نقش خانواده در تربیت نسل منتظر و در نهایت ایجاد آمادگی و زمینه سازی بستر مناسب برای ظهور منجی بشریت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف تبیین شده است. *مهدی باوری در مقاله مروری بر نقش مادران در تربیت نسل منتظر به این نتیجه رسیده است که مادران می توانند با برداشتن گام هایی موثر نقش در تربیت نسل منتظر داشته باشند .

مقاله حاضر در صدد پاسخ به این پرسش است که آثار تربیت مهدوی از منظر آیات و روایات چیست ؟ برای پاسخ به پرسش یاد شده ، این موارد را بررسی می کنیم : انتظار ، تربیت اخلاقی ، آموزش دینی ، توجه به نیازهای عاطفی ، توسعه مهارت اجتماعی ، نقش والدین .

انتقال مفهوم انتظار سازنده به فرزند

اولین راهکار تربیت مهدوی، انتقال مفهوم انتظار و بخصوص انتظار سازنده به فرزند می باشد. در لغت به معنای چشم به راه بودن و نگران بودن است. انتظار^۱ از نظر روان شناسی، کیفیتی روحی است که سبب پیدایش حالت آمادگی است برای آنچه انتظار می رود و نقطه مقابل آن یأس و ناامیدی است. ^۲واژ نظر اصطلاحی^۳ به معنای اعتقاد به این است که فرجام تاریخ با عدالت و سعادت جهانی رقم خواهد خورد. خاستگاه بحث انتظار در اسلام به زمان رسول اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) برمی گردد؛ از آن حضرت ده ها روایت درباره نشانه های ظهور، ویژگی های موعود و کارهای بزرگی که پس از ظهور انجام می دهد، ^۴رسیده است. موضوع انتظار موعود و مبحث نجات شناختی در سایر ادیان به خصوص ادیان توحیدی مطرح شده، و آن ها هم بشارت می دهند که مصلح بزرگ جهانی در آخر الزمان و به هنگام فراگیر شدن ظلم و بی عدالتی، ظهور می کند تا عدالت جهانی را گسترانده و ریشه ظلم را بخشکاند. در پاره ای از

^۱ زبیدی ، محب الدین ، تاج العروس ، ج ۷ ، ص ۵۳۹.

^۲ موسوی اصفهانی ، محمد تقی ، مکیال المکارم ، ج ۲ ، ص ۱۷۶.

^۳ . مطهری ، مرتضی ، قیام و انقلاب مهدی ، ص ۶.

^۴ شیخ صدوق ، کمال الدین و تمام النعمه ، ج ۱ ، ۲۵۶-۲۸۸.

روایات درباره فضیلت انتظار آمده است: انتظار فرج از بزرگ ترین فرج هاست.^۱

انتظار فرج افضل اعمال و برترین جهاد دانسته شده و این که با آمدن منجی حزن از شیعه برداشته می شود. شخصی از امام صادق (علیه السلام) درباره کسی که انتظار ظهور حکومت حق را می کشد و در این حال از دنیا می رود سؤال کرد، حضرت فرمود: «او همانند کسی است که با رهبر این انقلاب و در خیمه او بوده باشد، و پس از لحظه ای سکوت، فرمود: مانند کسی است که با پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله وسلم) همراه باشد.^۲

تعبیر دیگری درباره چنین کسی وارد شده؛ از جمله این که: چنین شخصی به مجاهدی که در راه خدا شمشیر می زند؛ یا کسی که در خدمت پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) با شمشیر بر مغز دشمن بکوبد؛ یا کسی که زیر پرچم قائم باشد؛^۳ یا کسی که پیش روی پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) جهاد کند و یا کسی که با پیامبر شهید شود، مانند شده است.

انواع انتظار

درباره انتظار باید گفت انتظار دو گونه است: انتظار سازنده، تحرک بخش و تعهد آور؛ این نوع انتظار همان گونه که گذشت با فضیلت ترین عبادت شمرده شده است. در مقابل انتظار ویرانگر، بازدارنده و فلج کننده است؛ این دو نوع انتظار معلول دو نوع برداشت از ظهور عظیم تاریخی مهدی موعود (عجل الله فرجه الشریف) است.

در انتظار ویرانگر برداشت این است که ظهور و قیام حضرت قائم (عجل الله فرجه الشریف) صرفاً ماهیت انفجاری دارد، و از اشاعه ظلم ها، تبعیض ها، اختناق ها و حق کشی ها ناشی می شود، و این انفجار وقتی رخ می دهد که اصلاح به نقطه صفر برسد و حق و حقیقت هیچ طرفداری نداشته باشد. بنابراین هر اصلاحی در این جریان محکوم است، چون هر اصلاحی یک نقطه روشن است و تا نقطه روشن باشد دست غیب ظاهر نمی شود، پس بهترین کمک به تسریع در امر ظهور و بهترین شکل انتظار، ترویج و اشاعه فساد

^۱ مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۲۲.

^۲ همان. ج ۵۲، ص ۱۲۶.

^۳ همان،

است. مفهوم این نوع انتظار دست روی دست گذاشتن است و جنبه تحذیری دارد، بالاتر این که برخی بر این باورند که باید در اشاعه ظلم و فحشا نیز کوشش کرد. اما در انتظار سازنده، نوع برداشت از انتظار این است که ظهور مهدی (عجل الله فرجه الشریف) از حلقه‌های مبارزه اهل حق و باطل است که به پیروزی نهایی اهل حق می‌انجامد. سهمیم بودن یک فرد در این سعادت موقوف بر این است که آن فرد عملاً اهل حق باشد، بنابراین باید اهل حق باشد، نه این که ظهور وقتی محقق می‌شود که همه اهل باطل باشند^۱ انتظار به معنای چشم به راه بودن و نگران بودن است و از نظر روان شناسی، کیفیتی روحی است که آمادگی برای آنچه انتظار می‌رود را ایجاد می‌کند. در اسلام، انتظار به اعتقاد به ظهور مهدی موعود (عجل الله فرجه الشریف) و تحقق عدالت جهانی مربوط می‌شود. انتظار به دو نوع سازنده و ویرانگر تقسیم می‌شود. انتظار سازنده، تحرک بخش و تعهد آور است و با فضیلت ترین عبادت شمرده می‌شود. در مقابل، انتظار ویرانگر به این باور است که ظهور مهدی نتیجه مبارزه حق و باطل است و افراد باید در مسیر حق قرار داشته باشند تا در این سعادت سهمیم شوند. بنابراین مادران می‌توانند با برداشت صحیح از مفهوم انتظار و انتقال انتظار سازنده و مثبت به فرزندان خود، نسلی مهدوی تربیت کنند.

تربیت اخلاقی

برای آشنائی از ماهیت تعلیم و تربیت، بو علی سینا، می‌گوید: ماهیت تعلیم و تربیت عبارت است از «برنامه ریزی و فعالیت محاسبه شده در جهت رشد کودک، سلامت خانواده و تدبیر شئون اجتماعی، برای وصول انسان به کمال دنیوی و سعادت جاویدان الهی»^۲ در تعریف نهایی تعلیم و تربیت، گفته‌اند: اعمال ارادی و هدفدار یک انسان (مربی) بر انسان دیگر (متربی) با یک جریان هدف دار و حاوی محتوی است. اما اخلاق نیز ماهیت و تعریفی دارد که تنها به معنای اصطلاحی آن بسنده می‌شود: «اخلاق گاهی به معنای صفات نفسانی استعمال می‌شود و گاهی به عنوان صفت فعل به کار می‌رود یعنی کار اخلاقی»^۳.

«علم اخلاق، علمی است که از انواع صفات خوب و بد، صفاتی که ارتباط با افعال اختیاری انسان دارد

^۱ مطهری، مرتضی، قیام و انقلاب مهدی، ج ۱، ص ۵۳.

^۲ درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی، جمعی از نویسندگان، ج ۱، ص ۲۸۴

^۳ همان ص ۳۶۲.

دینی پایبند باشد، بلکه با عشق و امید به ظهور امام مهدی (علیه السلام) در راستای تحقق عدالت و صلح جهانی تلاش کند.

تأثیر محیط خانواده بر کودک

زندگی خانوادگی مقدمه ای برای ورود به زندگی اجتماعی و انجام وظایف عمومی است. در خانواده است که کودک می تواند انسان بار آید و یا اینکه بر بعد حیوانی خویش باقی بماند. با همه تأثیراتی که کودک ممکن است از مدرسه و همبازیها و معلمان خود بگیرد، خانواده بیشترین تأثیر را بر کودک می گذارد.

با توجه به تجربیات موجود، که نمایانگر حقیقتی تلخ و نامطلوب برای ماست و آن حقیقت این است که آثار اشتباهات و خطاهای دوران کودکی و صباوت در بقیه زندگی نیز منعکس می شود و در تمام عمر با فرد خواهد بود، اهمیت و ضرورت تربیت خانوادگی روشن تر می شود و همچنین اثرات درست تربیت کودکی تا پایان عمر در انسان باقی می ماند. یکی از بزرگان در خصوص اهمیت خانواده می گوید: "آن دستی که گهواره را می جنباند در واقع دنیا را می چرخاند."^۱

امام خمینی(ره) در بخشی از بیانات خویش می فرماید:

"صلاح و فساد یک جامعه از صلاح و فساد زنان در آن جامعه سرچشمه می گیرد زن یکتا موجودی است که می تواند از دامن خود افرادی به جامعه تحویل دهد که از برکاتش نه یک فرد بلکه جامعه ها به استقامت و ارزشهای والای انسانی کشیده شوند و می تواند به عکس آن باشد."^۲

آنچه از جملات مذکور مستفاد می شود اهمیت و ضرورت خانواده، در انسان بار آوردن افراد است. زن بعنوان عضوی از خانواده در تربیت فرزندان نقش بسزایی ایفا می کند. خانواده به نظر امام می تواند مبدء اصلاحات و یا فسادهای جوامع شود. متکای استقامت جامعه و ارزشهای والای انسانی، خانواده می باشد امام خمینی(ره) در جایی دیگر می فرماید: "اگر زنهای انسان ساز از ملت گرفته بشود، ملتها به شکست و انحطاط مبدل خواهد شد، شکست خواهند خورد، منحل خواهند شد."^۳

^۱ این جمله از کتاب کودک در خانواده نوشته ماریا مونته موری، ترجمه سعید بهشتی، ص ۱۲۲ اتخاذ شده است.

^۲ پیام امام به مناسبت روز ۶۹/۱/۲۵

^۳ سخنرانی در جمع بانوان قم، ۵۸/۱۱/۱۲، کتاب سیمای زن در کلام امام خمینی (ره).

در جمله اخیر امام خمینی(ره) برای نشان دادن اهمیت خانواده در تربیت کودک، عدم وجود خانواده را و یا جدا کردن کودک از خانواده را فرض نموده است و نتیجه آنرا، شکست و انحطاط ملتها دانسته است و یا در جمله ای دیگر نتیجه گرفتن کودک از خانواده را به پیدایش عقده ها و مفسده ها بیان فرموده اند: " و یکی اینکه بچه ها را از دامن مادر جدا بکنند و بچه ها که از اول که در دامن مادر نباشند عقده پیدا می کنند و اکثر مفسد از این عقده هایی است که بچه ها پیدا می کنند."^۱

محیط خانواده شامل محیط قبل از تولد (رحم مادر) و محیط بعد از تولد می باشد. قبل از تولد عواملی مانند نوع تغذیه مادر، داروهائی که مصرف می کند امراضی که بوسیله میکرب یا ویروس به بچه منتقل می نماید، فشار خون، سن مادر، تعداد وضع حمل او، نوع خون مادر در رشد بچه اثر دارند. نوع عادات و مهارتها و خلق و خویهای که فرد کسب می کند تا حد زیادی مربوط به شرایط و اوضاع و احوال محیط بعد از تولد کودک می شود. خانواده، موقعیت فرد در خانواده، ارتباط او با بزرگسالان خانواده، وقایعی که در خانه اتفاق می افتد - رفتار پدر و مادر با همدیگر و با فرزندان و طرز تربیت والدین همه روی رفتار فرد تأثیر می گذارد .

از ترکیب و تلفیق صحبت های اخیر می توان نتیجه گرفت که محیط بد ممکن است مانع بروز بعضی از صفات خوب ارثی شود، اما محیط خوب نمی تواند جانشین وضع بد ارثی باشد، وراثت صفاتی را بالقوه در فرد قرار می دهد و امکاناتی برای او بوجود می آورد. محیط مساعد استعدادها و امکانات ارثی را ظاهر می سازد و پرورش می دهد.

راه دیگر اثرگذاری خانواده بر کودک محیط خانه می باشد، بچه در محیط خانه هم بطور عمدی، یعنی با تصمیم و اراده والدین، و هم بطور غیر عمدی، یعنی بطور ناآگاهانه و غیر مستقیم تربیت می شود. توجه به تربیت غیر عمد اهمیت بسزایی دارد چرا که بدون آنکه والدین بخواهند و بدانند رفتارهایی را در کودک ایجاد می کند که خود ناهی آن اعمال می باشند. اینجاست که علاوه بر گفتار، والدین با رفتار خود باید به هدایت طفل کمک کنند .

^۱ سخنرانی در جمع بانوان اهواز ، ۵۸/۴/۱۰، کتاب سیمای زن در کلام امام خمینی (ره).

امام خمینی(ره) تنها توجه خود را به تربیت عمدی محدود نکرده است بلکه به رفتارهایی که ممکن است کودک در خانه بطور ناآگاهانه از پدر و مادر و دیگر اعضاء کسب کند اشاره می کند. در این خصوص می فرمایند: «از دامن شما خانمها باید شروع بشود از دامن شما باید این مطلب شروع بشود که بچه ها را تربیت کنید، یک تربیت صحیح اسلامی به اینکه خودتان بچه در دامنانتان هست، از شما دروغ نشنود بعد دروغگو درآید از کار و اگر این دید مادر دروغ می گوید، بعد هم دید پدر دروغ می گوید این دروغگو می شود. اگر دید مادر آدم صحیحی است، پدر آدم صحیحی است این صحیح بار می آید.»^۱

نتایج اثرگذاری تربیت وراثتی و تربیت محیطی خانواده را می توان در ابعاد مختلف شخصیت کودک جستجو کرد. به عبارت دیگر نتایج فعالیت ها و مراقبت های ارثی و محیطی والدین باید به رشد همه جانبه بیانجامد.

نقش والدین در تربیت مهدوی بسیار حیاتی و تأثیرگذار است. والدین به عنوان نخستین الگوهای زندگی فرزندان، می توانند با ایجاد محیطی محبت آمیز و امن، زمینه ساز تربیت مهدوی شوند. آنها باید با آموزش اصول دینی و ارزش های اسلامی، فرزندان خود را به درک عمیق تری از انتظار و آمادگی برای ظهور امام مهدی (علیه السلام) هدایت کنند.

والدین می توانند با بیان داستان ها و آموزه های مربوط به مهدویت، عشق و امید به ظهور مهدی موعود را در دل فرزندان خود بکارند. همچنین، ایجاد فضایی برای بحث و تبادل نظر درباره مسائل دینی و مهدوی، به فرزندان کمک می کند تا احساس تعلق و ارتباط عمیق تری با این موضوعات پیدا کنند.

علاوه بر این، والدین باید با رفتارهای خود، ارزش های مهدوی مانند عدالت، صداقت و محبت را به فرزندان منتقل کنند. آنها می توانند با مشارکت در فعالیت های اجتماعی و خیریه، به فرزندان خود نشان دهند که چگونه می توانند در راستای تحقق اهداف مهدوی گام بردارند.

در نهایت، والدین با تقویت ارتباط عاطفی و روحی با فرزندان، می توانند آنها را برای پذیرش و حمایت از امام مهدی (علیه السلام) آماده کنند و نسلی را تربیت کنند که با عشق و امید به آینده ای روشن، در مسیر تحقق عدالت و صلح جهانی تلاش کنند.

^۱ سخنرانی شماره ۲۲۵، ۱۳۵۸/۲/۲۳. ش.ر.ک: صحیفه امام، ج ۷، ص ۲۸۴-۲۸۶.

نتیجه گیری

تربیت مهدوی به مجموعه‌ای از اصول و روش‌های تربیتی اشاره دارد که بر اساس آموزه‌های اسلامی و انتظار ظهور امام مهدی (عج) شکل گرفته است. این نوع تربیت بر پایه محبت، عدالت، و اخلاق نیکو بنا شده و هدف آن پرورش نسلی مؤمن، مسئول و آگاه است. در تربیت مهدوی، والدین نقش کلیدی دارند و باید با ایجاد محیطی امن و محبت‌آمیز، فرزندان خود را در مسیر رشد و تعالی هدایت کنند.

توجه به نیازهای عاطفی و روحی فرزندان از اصول اساسی این تربیت است. والدین باید به آموزش ارزش‌های دینی، اخلاقی و اجتماعی بپردازند و خود نیز الگوی مناسبی برای فرزندان باشند. همچنین، تربیت مهدوی بر اهمیت علم و دانش تأکید دارد و والدین را به تشویق فرزندان به یادگیری و تحقیق دعوت می‌کند. در نهایت، هدف این تربیت، شکل‌دهی به شخصیت‌هایی است که در آینده به تحقق عدالت و صلح جهانی کمک کنند. پژوهش حاضر آثار تربیت مهدوی را بررسی کرده و در پایان به این موارد رسیده است:

انتظار، تربیت اخلاقی، آموزش دینی، توجه به نیازهای عاطفی، توسعه مهارت‌های اجتماعی، نقش والدین.

منابع

*قرآن

- آمدی تمیمی، عبدالواحد، غرالحکم و دررالکلم، چاپ ۸، موسسه فرهنگی دارالحديث، ۱۳۹۵.
- احمدی، علی اصغرو فراهانی، محمد تقی، روان شناسی عمومی، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۶۸.
- احمدی، محمد رضا، نقش صله رحم در بهداشت روانی، چاپ اول، سما قلم، ۱۳۹۱.
- اسماعیلی یزدی، عباس، فرهنگ تربیت، چاپ اول، کتاب جمکران وابسته به مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۳.
- زبیدی مرتضی، محمد، تاج العروس فی شرح القاموس، چاپ اول، دار الفکر، بیروت - لبنان، ۱۴۱۴ ق.
- شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، چاپ ششم، مسجد مقدس جمکران، قم، ۱۳۸۲.

- طباطبایی، محمد حسین، آموزش عقاید و دستورهای دینی، بنیاد مستضعفان انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ترجمه استادولی، حسین، اصول کافی، چاپ ۴، دارالثقلین، ۱۳۹۳.
- سادات، محمد علی، راهنمای پدران و مادران، چاپ ۲۰، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.
- میرزایی، حسنعلی، خانواده و امام خمینی، چاپ اول، فراگفت، توسعه قلم، فرتاب، ۱۳۸۷.
- موسوی اصفهانی، سید محمد تقی، مکیال المکارم، چاپ دهم، مسجد جمکران، قم، ۱۳۸۲.
- مطهری، مرتضی، قیام و انقلاب مهدی، چاپ ۲۹، صدرا، ۱۳۸۵.
- مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، چاپ ۴، اسلامیه، ۱۳۸۶.
- مصباح یزدی، محمد تقی، دروس فلسفه اخلاق، اطلاعات، ۱۳۹۳.
- نوابی نژاد، شکوه، سه گفتار درباره راهنمایی و تربیت فرزندان، چاپ ۸، انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۸۴.
- نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، چاپ اول، آل البیت، ۱۳۶۹.

مقالات

- سایت اندیشه قم، برگرفته از مقاله «امکان تربیت اخلاقی»
- سایت پژوهه، برگرفته از مقاله «عوامل عاطفی تربیت فرزندان»
- دانشنامه کلام اسلامی، موسسه امام صادق علیه السلام، برگرفته از مقاله «انتظار»، شماره ۸۸
- ساعدی، محمد، (مدرس حوزه و پژوهشگر) موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- مجموعه مقالات کنگره بررسی اندیشه و آثار تربیتی حضرت امام خمینی (س)، ص ۵۰۹.
- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی، ج اول، سازمان ثبت، ۱۳۹۵.